

احمد منزوی

## تبع در گلستان سعدی

در پاییز ۱۳۵۰ خ آقای دکتر توفد آکادمیسین قسمت ایرانشناسی آکادمی علوم شوروی در تاجیکستان در سفر تحقیقاتی خود به ایران ، از این ناچیز اطلاعاتی درباره کتابهایی که در پیروی «گلستان» سعدی نگاشته شده است خواستند . و از آن هنگام در بر گهای کارم ب جستجو و یادداشت پرداختم ، اکنون فرصتی است تا آن یادداشت‌ها را عرضه بدارم ، و اینکار ناقص خود را تقدیم ایشان میدارم.

کار این ناچیز در این گفتار روی نگاشته‌هایی است که چاپ شده و یا نسخه‌های خطی آن در دست هست ، و گرنه با تورق «کشف‌الظنون» و «الذریعه» بدرم و دیگر جایها ، میتوان بنام بسیاری دیگر از اینگونه نگارش‌ها دست یافت .

از آن میان : ملستان ، از محمد فوزی (هدیه العارفین ۲ : ۳۹۶)  
و باغستان از حسینقلی کرمانشاهی (ذریعه ۳ : ۱۱) و سنبلستان ، شیخ شجاع  
(ذریعه ۹ : ۸۵۱) ...

\*\*\*

گلستان قرنهای کتاب درسی فارسی زبانان ایران و خراسان بزرگ و قفقاز و بسیار کسانی در عثمانی و نیم قاره هند بوده است. بررسی «شروح» و «فرهنگنامه» و «ترجمه»های «گلستان» کاری است جداگانه ولی نشان دهنده تأثیریست که این اثر سعدی در نویسندگان پسین خود داشته است.

و نیز بررسی تعداد نسخه‌های موجود از «گلستان» در جهان و مقایسه آن با تعداد نسخه‌های دیگر نگاشته‌های فارسی، اثرات بزرگی که از وسعت انتشار این کتاب ناشی میگردد نشان داده میشود.

این تأثیر در آثار متأخران بدو گونه دیده میشود. یکی در قالب و شکل بیان مطالب و دیگر در موضوع و معانی.

\*\*\*

من در کار خود تنها نام آثاری را می‌آورم که نگارنده گان آنها در آن از «گلستان» پیروی کرده‌اند، و اینان را میتوان در سه گروه دسته بندی کرد:

نخست گروهی که در کار خود تقلید آشکار از سعدی کرده‌اند، حتی عبارتها و جملاتی مشابه او آورده‌اند.

گروه دوم در نگارش خود تنها ناظر بر «گلستان» بوده‌اند. اثری ساخته‌اند به نثر مسجع آمیخته بنظم و حکایت‌هایی پندآمیز، و خود اذعان دارند که خواسته‌اند چیزی بمانند «گلستان» بسازند. از این گروه است «انيس العاشقين» و امیر حسین ابوردی و...

گروه سوم نگارندگانی هستند که بنحوی تحت تأثیر «گلستان» بوده‌اند، ولی خود به این امر معترف نیستند، و شاید اینان ناخودآگاه تحت تأثیر «گلستان» بوده‌اند.

گلستانی که بشروح و فرهنگنامه‌ها و وسعت انتشار آن اشاره رفت، و از این گروه است «نزهة الارواح» امیر حسینی هروی. و این را نیز باید یاد داشت که شیوه نثر آمیخته بنظم همراه حکایت‌ها را پیش از سعدی احمدغزالی

دروسوانح العشاق، بکاربرده است، بنابراین هر نوع چنین نگارشی را نمیتوان تقلیدی دانست، مگر که سعدی را نیز مقلد غزالی بدانیم.

\*\*\*

من در این کار خود تنها بدو گروه یکم و دوم می پردازم، چه بررسی گروه سوم کار بسیار دشواری است و نیاز بوقت بیشتری دارد. و نیز در اینکار خود تنها نام آن کتاب و نام نگارنده و سال نگارش و شماره فصول و ابواب (اگر داشته باشد) و سرآغاز کتاب را می آورم و نیز نشانی چند نسخه ای را که تاریخ تحریر آن نزدیکتر به روزگار نگارنده است. بررسی حدود تقلید نیز خارج توانایی من من است.

### ۱- نزهة الارواح:

امیر حسینی هروی غوری، امیر حسین فرزند عالی، در گذشته ۷۱۸ یا ۷۱۹ ق. گفتاریست به نثر و نظم و حکایتهای ادبی عرفانی، در ۲۸ فصل و یک خاتمه در هنگامی که بچهل سالگی رسیده بود (فصل ۲۸) بسال ۷۱۱ ق نگاشته است.

و در نسخه ای از آن (ف. دانشگاه ۳: ۵۰۸) تاریخ نگارش ۷۲۱ ق است، که نباید درست باشد.

نسخه های آن فراوان است و همه جا بنام «نزهة الارواح» است تا آنجا که من جستجو کردم (و اذعان دارم که جستجویم کامل نیست) در هیچیک از نسخه ها نامی از «گلستان» را نبرده است.

شماره با بهای آن بویژه سبک عرفانی آن موجب شده است که کسی امیر حسینی را از مقلدان سعدی بحساب نیاورد ولی در نمای نسخه ۷۸۱۷ Add موزه بریتانیا از سده ۱۸م آمده است: ملستان برون گلستان شیخ سعدی (ریو: ۱۹۰: ۴۰).

اینک فهرست فصلهای آن:

- ۱- مبداً سلوک ۲- معرفت سلوک ۳- مقامات سالک ۴- نصیحت سالک  
 ۵- بدو خلقت ۶- وحدت ۷- تجرید سالک ۸- قاعده طریقت ۹- کمال استغنا.  
 ۱۰- فطرت. ۱۱- اختلات حالات ۱۲- بیان دل ۱۳- تصفیة دل ۱۴- دیباجه  
 عشق ۱۵- حقایق عشق ۱۶- حیرت عشق ۱۷- بیان نفس ۱۸- مخاطبت نفس  
 ۱۹- معاملات ۲۰- اجتهاد ۲۱- صحبت و متابعت ۲۲- ترک خلق ۲۳-  
 سیروتسلیم ۲۴- کشف معانی ۲۵- ارشاد و انبیا .  
 ۲۶- اشارات اهل طریقت .  
 ۲۷- نهایت طریق .  
 ۲۸- ختم کتاب .  
 بهر حال اگر امیر حسینی را در کار خودش ناظر بر «گلسنانه» بدانیم .  
 ولی مقلد آن نیست .

## آغاز :

بتوفیقش چوروش دیدم آواز ...

سپاس بی قیاس و منتهای ملکی را که ملکش بی انباز است .

## نسخه‌ها :

نسخه‌های آن فراوان است، از آن میان ۹۷ نسخه که در فهرست نسخه‌های  
 خطی فارسی : ۳۶۴۱-۱۴۵۲، یاد شده است اینک چند نسخه که نزدیکتر بروزگار  
 نگارنده است .

✽ پاریس، ملی ۴۱ S.P : نوشته حاجی عوض فرزند محمود رومی بسال  
 ۷۴۷ . فیلم آن در دانشگاهش ۲۹۶۸ هست .

✽ تهران ، خاتقاه نعمت اللهی : با تاریخ ۹ ج / ۸۲۲  
 در دفتر .

✽ تهران . مجلس ۱۱۶۴ : نستعلیق . ۸۲۴ . در و کلیات، او

✽ تهران . ملک ۴۹۲۵/۱ : نستعلیق احمد ابراهیم حسن خواجه  
 شیرازی ، با تاریخ ۸۴۲ در دفتر .

[کشف الظنون ۲: ۱۹۳۹-ف.مشار: ۰۱۵۷۶]

## ۲- نگارستان:

از مولانا معین‌الدین ، عارف اسفراینی یزدی آوای جوینبی ، زاده در دیه انداده از بخشهای جوین ، در آغاز سده هشتم .

بدستور پدر خود ، و بنام استاد خود ابوالفتح هبه‌الله فرزند سعدالدین یوسف حموی (بنگرید : فهرست نسخه‌های خطی فارسی ، مرادالمیریدی : ۱۳۷۸) ، و نیز صدر المسلمین غیاث‌الدین محمد فرزند رشیدالدین فضل‌الله ، بسال ۷۳۵ ، به‌ثر و نظم عرفانی ، در هفت باب نگاشته و پیشکش سلطان ابوسعید بهادرخان گورکانی (۷۱۶-۷۳۶ ق) کرده است :

۱- مکارم اخلاق .

۲- سیانت و پرهیز کاری .

۳- حسن معاشرت .

۴- عشق و محبت .

۵- وعظ و نصیحت .

۶- فضل و رحمت .

۷- فواید متفرقه .

آغاز : حمد سپاس مر خدایی را که از لیتش از سمت بدایت منزه

است .

در دیباچه آن آمده است: پس از این که «فصلی دوسه از هر باب در قید تعلق» در آمد ، خواست تا «نامی لایق و لقبی سزا» بدان دهد ، شبی در خواب دید که «این گنجینه فضایل ، فتح نام باید کرد . وی نخست این نام را پسندید اما در خاطرش گذشت « که چون ترکیب این نقایس به لغت قرس است ... اگر نام موافق نامه باشد ... مناسبتر مینماید ، چه کتاب فارسی را نام عربی نهادن نوعی از تکلف است» تا در سفر نیشابور باغ نگارستان را که جنب‌مزار قرار داشت می‌بیند ، و در مشهد که با خود خلسه و خلوتی داشت ، بر اثر ندایی که

«بر زبان یکی از بنندگان خاص باو رسیده نام کتاب را نگارستان نهاد» .  
بخشی از آن در هندوستان چاپ شده است .

نسخه‌ها:

✽ اصفهان ، عمومی ۳۲۶۰ : نسخ ، سده ۸ ، آغاز در باب یکم  
افتاده ، ۳۲۲ ص ۱۷ س .

✽ ساری ، طاهری شهاب : سده ۸ ، آغاز و انجام افتاده ، ۲۳۴  
ص ۱۰ س .

✽ مشهد ، رضوی ۸۴۱۴ : نستعلیق ، ۹۸۹/۲۴ ، کامل ، ۳۴۸  
که ۱۵ س .

✽ تهران ، مجلس ۵۷۴۶ : نستعلیق ، سده ۱۰ ، زرین ،  
۴۲۲ ص ۱۶ ص و نسخه‌هایی دیگر که در فهرست نسخه‌های خطی فارسی : آمده است  
[ذریعه ۹ : ۱۰۷۹ (معین جوینی) - فرهنگ سخنوران : ۵۵۶ - کشف  
الطنون ۲ : ۱۹۷۶ (نگارستان) - سبک شناسی بهار ۳ : ۱۵۶ - فهرست مجلس  
۱۷ : ۱۸۷] .

### ۳- اخلاق الاشراف:

از عبید زاکان ، خواجه نظام‌الدین عبیدالله قزوینی ، در گذشته ۷۵۰ تا  
۷۷۱ یا ۷۷۲ ق .

گفتاریست هزلی انتقادی ، بسال ۷۵۱ ق . در هفت باب ، و هر باب  
در دو بخش: یکی مذهب منسوخ که همان حکمت ملی و رسمی ست و دیگری مذهب مختار  
که در آن بروش خود ناهنجاریهای روزگار خود بویژه در میان اشراف را بازگو  
کرده است .

۱- در حکمت .

۲- در شجاعت .

۳- عفت .

۴- عدالت .

۵- سخاوت .

۶- حلم و وقار .

۷- حیا و وفا و صدق .

در کلیات او چاپ شده است .

**آغاز:** شکر نامحسور و حمد نامحدود حضرت واجب الوجودی را جلالت

قدرته ... بر برای اهل کمال که روی سخن در ایشان است پوشیده نماند .

**نسخه‌ها :**

چهارده نسخه از آن در «فهرست نسخه‌های خطی فارسی: ۱۵۲۷» یاد شده

است . اینک چند نسخه کهنتر آن .

✽ قاهره ، دارالکتب ۹۳۳۳ ادب فارسی طلعت: نوشته محمد فرزند

ابهری ، رجب ۷۶۵ (۷۳۶) ؟

✽ حمیدیه ۱۱۸۱۶۶: نستعلیق محمد فرزند رسول ترابی، در کلیات

او نوشته ۸۹۸ .

✽ تهران ، ادبیات ۱۰۴۲ ب: نستعلیق ، سده ۱۰، (۴۵۹ ب ۳۶۴)

✽ تهران، اسفند مهدوی ۷۶: نستعلیق ، سده ۱۰، در «کلیات» او .

(ذریعه ۱: ۳۷۲ (اخلاق الاشراف) و ۹: ۷۰۶ (عبید) - پیشگفتار چاپ

از عباس اقبال آشتیانی - مؤلفین مشار ۴: ۳۴-ف. مشار ۵۹).

۴- روضه خلد: (خارستان)

از مجد خوافی ، مجدالدین ، از سده هشتم .

اسماعیل پاشا اورا: رکن‌الدین محمد خوافی در گذشته ۸۳۴ میخواند

چلبی (۱: ۶۱۶) مینویسد : جواهر اللغة زمخشری را مولانا محمد خوافی

بنظم در آورده است، و در واژه «روضه خلد» می نویسد که سروده محمد خوافی

(بدون نقطه) و در هیچیک از روزگار نگارنده یاد نکرده است. و در موردیکم

نمی دانیم آیا او همان نگارنده مورد گفتگوی ما است.

گفتاریست به نشر و نظم، در هیچده باب و ۴۲۰ حکایت ، با سروده‌هایی

از خوداو، در بهار ۷۳۳، در دوماه ساخته است، و تا ۷۳۷ بدان دست میبرد است  
این کتاب بنام «خارستان» و در ۱۶ باب، در کانبور، بسال ۱۹۱۱  
م = ۱۳۲۹ ق چاپ شده است. در آنجا نگارنده ملا محمدالدین که روزگار  
اکبر شاه (۴) میزیسته دانسته شده است. و ما میدانیم اکبر پادشاه در سالهای  
(۹۶۳-۱۰۱۴) پادشاهی کرده است.

نسخه‌ها :

☀ مشهد، آقای فرخ ۲ مج : نستعلیق فضل‌الله فرزند مرتضی موسوی  
۲۰ شوال ۸۳۴ . فیلم آن در دانشگاهش ۲۸۳۷ هست [فیلمها : ۷۳۶].  
☀ پاکستان ، پروفیسور شیرانی ۵۲۶۸۲۲۵۸ : تاریخ یاد نشده،  
و در فهرست دکتر محمد بشیر حسین نگارنده (بمانند چاپی) از روزگار اکبر  
پادشاه دانسته شده است.

☀ مشهد ، عبدالله کشاورز : مقدمه و دو باب پایان را  
ندارد .

[ذریه ۱۱ : ۲۹۳ (روضه) - ف. مشار : ۵۹۱ (خارستان) - فیلمها :  
۷۳۶ - کشف الظنون ۱ : ۹۲۵ (روضه)].

۵- شکایت نامه : *شکایت‌های انسانی و مطالعات فرهنگی*

از محمود ذاتی ، از سده نهم . در آن آمده است : وقتی همایون و  
ساعتی میمون ، آخر رمضان المبارک ، به تاریخ هشتصد و چهل  
و یک :

شکایت نامه را بنیاد کردم

دل غم دیده را شاد کردم

.....

کسی خواهد که یاران را بداند

شکایت نامه ذاتی به خواند



گفتاریست به نثر مسجع آمیخته به نظم با عنوانها: قطعه، بیت، رباعی و فردومثنوی: در سبب (تألیف) کتاب، بی وفایی احباب، در حسب حال پیر بی خویش و مکرهم صحبتان دورانندیش، در مذمت رقیبان و ناهلی خویش، در نصیحت محبوب از صحبت پیر معیوب، در رسم خاتمه و عذراین مکالمه. در تذکرههایی که در دسترس من بود سرگذشت نگارنده را نیافتم، جز اینکه در ذریعه ۹: ۳۳۷ از ذاتی هروی نیشابوری یاد شده است که بر روزگار میرعلیشیر (۸۴۴-۹۰۶) میزیسته است، و شاید همین کس باشد.

**آغاز:** در ناموافقی سه یار، وصف معشوق ستمکار. اما بعد، چنین گوید مؤلف این لطایف مسجع و مصنف این ظرایف ملمع، بنده حضرت غفوری محمود ذاتی النیشابوری... شبی از شبها نشسته بودم، در مجالست بر اغیار بسته بودم، بکنج کلبه اندوه منزوی گشته شده، چون موری ضعیف و غم قوی گشته، در سر سودای گیسوی موی میانی، و در دل شور پسته شکر دهانی.

پریشان حال و دشمن کام و دلتنگ

زغم در گوشه‌ای آن هم چو دلتنگ

نسخه:

تهران، دانشگاه ۳۰۷۵۲: نسخ گویا محمد فرزند حاجی طالب؛ با تاریخ ۸۴۷ در دفتر، (ص ۳۶-۸۳)، انجام افتاده است.

[ذریعه ۹: ۳۳۷- فرهنگ سخنوران: ۲۱۵ - فهرست نسخه‌های خطی

فارسی ۵: ۳۵۸۱].

۶ - عشق و محبت:

از محمد فرزند شیخ علی بیدوازی عبداللهی. ملقب به رشید

[دیباچه].

در يك مقدمه و هفت اشاره:

مقدمه درسیب نگارش .

### اشاره‌ها:

- ۱- بدایت محبت .
- ۲- حکایت محبت .
- ۳- درس‌نامه دیده نشده .
- ۴- عنایت محبوب .
- ۵- ولایت محبوب .
- ۶- حمایت محبوب .
- ۷- هدایت محبوب .

**آغاز :** الحمدلله الذی انزل علی عبده السکتاب ولم یجعل له عوجاً .  
توحید : ای بر از تو هم و غیر از تخیلات . . . الهی نعمت کبریای  
ذات .  
نسخه :

تهران ، ملك ۴۲۱۶۱ : نسخ کهن جمال الدین عبدالله محمد شاه ،  
با تاریخ ۱۶ صفر ۸۷۴ ق که گویا تاریخ نگارش باشد . ( ۱ پ - ۵۹ پ ) .  
[فهرست نسخه‌های خطی فارسی : ۱۲۸۴] .

### ۷- بهارستان :

جامی ، عبدالرحمان فرزند احمد (۸۱۷-۸۹۸ ق) .  
برای فرزندش ضیاءالدین یوسف ، که «فوائد ضیائیه» را نیز برای او  
پس از این بسال ۸۹۷ نگاشته است . و بنام سلطان حسین میرزا بایقرا  
(۸۴۲-۹۱۱ ق) ، بسال ۸۹۲ ق (شود نهصد ار هشت بروی فزایی) درهشت  
آیین نگاشته است .

در کانپور ۱۸۷۰ م و پس از آن در ۱۸۸۳ م و بارهای دیگر چاپ  
شده است .

در استانبول ۱۲۵۲ و ۱۲۹۴ ق با گزارش ترکی آن بنام «هدایه -  
 العرفان» ، و در وین ۱۸۴۶ م با ترجمه آلمانی آن از شلشنا و ساردچاپ  
 شده است . و نیز ترجمه انگلیسی آن توسط انجمن کاماساسترادر هند ۱۸۸۷ م و  
 ترجمه روضه ششم آن بکوشش ویلسون چاپ شده است .  
**آغاز:** چون مرغ امرزی بالای زآغاز ... اما بعد ، نموده می آید که  
 چون دراین وقت دلپسند فرزند ارجمند ...

### نسخه‌ها:

نسخه های خطی آن فراوان است ، ۵۵ نسخه آن در فهرست نسخه‌های  
 خطی فارسی : ۳۵۳۵ « یادداشت شده است .

اینک چند نسخه کهنتر آن :

✽ استانبول ، طوپقبوسرای H ۶۷۲۸ : در « کلیات » او نوشته  
 ۸۷۷ - ۸۹۵ .

✽ تهران ، ملک ۴۷۹۵ر۱۵ : در « کلیات » او نوشته ۸۹۵ ، ( ۴۱۹ )  
 پ - ۴۳۹ پ ) .

✽ موزه بریتانیا ۵۰۹۶ Or : نوشته ۸۹۹ .

✽ تهران ، سلطنتی ۲۲۸ ( ۵۱۸ ف ) : در « کلیات » او نوشته  
 ۸۹۸ - ۹۰۲ .

✽ هاروارد ، هوتن : نوشته ۹۰۸ ، در سرلوح نسخه بنام بهاریات  
 است .

✽ استانبول ، طوپقبوسرای R ۸۸۶ر۱۱ : در « کلیات » او نوشته  
 ۹۳۱ .

✽ لنین گراد ، آکادمی علوم ۴۷۴ A ( ۳۷۳ ف ) : نوشته ۹۳۹ ،  
 ۷۳ ک .

✽ لنین گراد ، آکادمی علوم ۴۷۳ A ( ۳۷۲ ف ) : نوشته ۹۴۱ ،  
 ۱۱۱ ک .

☀ قاهره ، دارالکتب ۴۲ ادب فارسی: نوشته ۹۵۰، با گزارشهایی  
به ترکی .  
☀ لندن گراد ، آکادمی علوم B ۲۰۶ (۳۷۵ ف) : نوشته ۹۵۲ ،  
۱۳۲ گ .

### ۸- انیس العاشقین :

از امیر سید حسین ایبوردی ، متخلص به فیضی ، از سده نهم ، که با  
عبدالرحمان جامی مروده و مکاتبه داشته است ، و برای تحصیل به هرات  
رفته ، سپس مکه ، عراق ، فارس ، حلب ، مصر و روم را گردش  
کرده است . و مثنوی «چارتخت» در وصف چهارتختگاه بزرگ روزگار خود  
که دیدن کرده سروده است .

در بیان عشق و حالات آن بنثر آمیخته بنظم، ادبی با تعبیرات عرفانی ،  
نکاشته است . پس از دیباجه این عنوانها را دارد: گفتار در آغاز مخالفت  
عشق با عقل ، گفتار در توجه عقل بیجان به شهر دل ، باب در بیان کلماتی که متعلق است  
به عشق مجازی و حکایاتی که وسیله است به محبت حقیقی ، حکایت ، حکایت...  
نکارنده درباره سبب نکارش و نام کتاب و نیز در مقام مقایسه نکاشته خود  
با «گلستان» سعدی در دیباجه میگوید: شبی اتفاقاً به خود اندیشه میکرد ،  
که حاصل جوانی را که سرمایه دوجاهانیست بیلا و منحنت یعنی عشق و محبت  
گذرانیدن ، و اکنون در دست بنیر از باد و بجز حکایت چندی بیاد چیزی نداری  
پس مناسب آن است که آن حکایات پریشان را جمع سازی و آن را انیس... العاشقین  
نام نهی... چون قلم بر کاغذ نهاد ، ناگاه آمدش بیاد که با وجود گلستان آن مظهر عشق  
حقیقی و مجازی شیخ... نسخه توچه نماید ، عروس سخنت چگونه دل رباید .  
آغاز: حمد و ثنا خالقی را علت کلمته که مبدأ خلقت وجود خاکیان را به  
تشریف و لقد کر منا .

این کتاب همراه همان (چارتخت) از روی تنها نسخه آن بکوشش آقای  
افشار در فرهنگ ایران زمین جلد ۱۵ سال ۱۳۴۷ خ (ص ۸۶ - ۱۶۰)  
چاپ شده است .

نسخه :

سوءد ، دانشگاه اوپسالا GLXXII : نوشته رمضان ۸۹۸ ، شاید  
بخامه نکارنده ، با یادداشتی از او ، ۶۵-پ-۱۲۱) .

[پیشگفتار چاپ از آقای افشار مجالس النفایس ج تهران ۱۳۲۳ خ:

۲۸۳- فهرست نسخه‌های خطی فارسی : ۲۷۵۳ و ۲۵۲۶] . ناتمام